

Вікторія Коломийцева
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

НАЙМЕНУВАННЯ ЕЛІПТИЧНИХ КОНСТРУКЦІЙ В СИСТЕМІ ЛІНГВІСТИЧНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ

© Коломийцева В., 2008

У статті комплексно проаналізовано синтаксичні категорії *повноти / неповноти* реченнєвих структур та причин, що зумовлюють неповноту. Зроблено спробу уніфікувати терміносистему, яка описує цю категорію: поняття «еліпсис» та «неповнота» ототожнено, а серед різновидів неповних речень поряд із *контекстуальними* та *ситуативними* запропоновано вирізняти *стаціонарно (традиційно) неповні*. Розглянено проблему так званого *синтаксичного нуля*, здійснено семантичну й граматичну кваліфікацію абстрактної *дієслівної зв'язки* в імпліцитній та експліцитній формі.

The article provides a comprehensive analysis of ellipsis as syntactic category and the conditions that cause this phenomenon. The terminology, which describes ellipsis, was corrected: the terms *incomplete sentence* and *ellipsis* are treated as identical, three types of *incomplete sentences* were defined – *contextual, situational and stable (traditional) incompleteness*. The specific function of *amorphous copula* was displayed.

У типологічній системі простого та складного речення окремою ознакою виступає повнота / неповнота предикативної одиниці. Ця ознака ґрунтується на можливості логічно й синтаксично членувати речення та не виражати (не експлікувати) якийсь із членів речення (головний чи другорядний) або навіть декілька членів з огляду на вже реалізований контекст, прозорість ситуації дійсності чи загальномовну компетенцію учасників комунікації. Неповним реченням називають таку предикативну одиницю, в якій певна синтаксична позиція (або кілька членів речення), спрограмована семантико-синтаксичною структурою цього речення, пропущена, тобто не вимовляється (не пишеться), але відтворюється у свідомості комунікантів, наприклад: *Кінь гуля по волі, / Козак – по неволі* (народна творчість). У наведеному реченні тире графічно, а пауза інтонаційно вказує на відсутній компонент – присудок другої предикативної частини (*гуляє*), який відтворюється завдяки попередньому контексту. Неповнота, чи еліпсис, є одним із способів імпліцитної передачі інформації.

Система термінів, використовуваних для опису неповних речень, не позбавлена суперечностей. Розгляньмо її у зв'язку з основними типологічними підходами до неповних реченнєвих структур. Синтаксичну категорію повноти / неповноти речення реалізують безпосередньо в центральній лінгвістичній дихотомії «мова – мовлення»: якщо синтаксичні моделі, схеми речень (і ядерні, й розширені) – це компетенція мови як системи, то неповну, частково експліковану реалізацію цих моделей виконує мовлення. Умови, за яких можлива неповнота, і визначають три типи неповних речень: *контекстуально неповні, ситуативно неповні та традиційно неповні*, так звані еліптичні.

Розуміючи контекст як лінгвістичне оточення конкретної мовної одиниці в лінійному, синтагматичному розгортанні, властивому реченню-висловленню, *контекстуально неповним* називаємо речення, відсутні елементи якого обов'язково містяться в ширшому відрізку письмового

чи усного мовлення, тобто в контексті, наприклад: *Кінець вертає в початок, як відчай – в надію* (В. Базилевський) – пропущений у другій предикативній одиниці присудок (*вертає*) відновлюється за присудком першої частини, який експлікується. Контекстуально неповні становлять помітну більшість серед усього масиву неповних речень у функціональних стилях, що обслуговують письмове мовлення.

С и т у а т и в н о неповне речення реалізується завдяки потужному арсеналу екстралінгвістичних факторів, таких як жест, погляд, вираз обличчя тощо, і стає зрозумілим не у власне мовленнєвому, а в побутовому контексті – ситуації. Наприклад, коли люди обідають, господиня запитує: *Може ще?* А ситуація підказує повний варіант: *Може з'їси ще мисочку борщу?* В іншій ситуації це ж речення (*Може ще?*) матиме інше значення – *Можливо ще щось слід додати?* (викладач студентові під час іспиту), або *Може не вистачить, дати тобі ще грошей* (розмова між чоловіком і дружиною). Подібні ситуації у спілкуванні, що уможливають скорочення мовленнєвого арсеналу, виникають щодня й зумовлюють своєрідний р о з м о в н и й е л і п т и ч н и й с т и л ь.

Ситуативно неповні речення поширені в діалозі, який і характеризують як с и т у а ц і й н о зумовлене спілкування двох або кількох осіб. До лінгвістичного вжитку введено поняття д і а л о г і з м, що визначається як слово, зворот чи особлива розбудова мовлення, властива діалогу. Поняття діалогізму вміщує і явище повторення того самого слова в новій репліці, і опускання слів, яке компенсується паравербальними факторами, контекстом.

Існує третій різновид неповноти, що, на перший погляд, не потребує ні контексту, ні ситуації. Цей тип неповноти можливий завдяки усталеним, традиційним формам комунікування, наприклад: ***Що з вами (сталося)? Успіху (я вам зичу).*** Таку с т а ц і о н а р н у, ч и т р а д и ц і й н у, неповноту можна порівняти зі стертою метафорою – вона, як і стерта метафора (*сонце сідає, дощ іде*), може не актуалізуватися в усій семантичній повноті в мисленні мовців при кожній нагоді. Усталені (клішовані) неповні речення, а саме так їх кваліфікують від часів О. Пешковського та О. Шахматова, щоразу відтворюються мовцями у звичних ситуаціях і становлять корпус своєрідних ідіоматичних одиниць, які реалізуються на рівні синтаксису. Цей третій різновид неповних речень пов'язано із з а г а л ь н о м о в н о ю к о м п е т е н ц і є ю учасників комунікації. Такі речення часто самі номінують знакові ситуації в житті людини (вітання, побажання, здивування, радість тощо) і становлять необхідний фонд знань комунікантів. Беручи до уваги той факт, що мові як особливій знаковій системі властивий конвенціональний характер, тобто лінгвальні явища постають як типові завдяки віддавна чинним «домовленостям» між членами мовної спільноти, в такого роду реченнях неповнота якнайбільше втілює ніби ще зриму угоду.

Неповні речення цього типу називають еліптичними, хоча з огляду на семантику терміна (від грецького λλειψις – «нестача», «недолік») він має виконувати узагальнювальну функцію щодо всіх різновидів неповних, виступати синонімом-дублетом до терміна «неповне речення», як це й практикується в міжнародній лінгвістиці. Так, в русистиці поняття «неповнота» й «еліпсис» здебільшого ототожнюються [1, с. 525]. Внутрішня форма термінологічного слова «еліпсис», пов'язана з етимологом, підказує слухність такого ототожнення. Зазначений третій різновид неповних речень на зразок ***Доброго ранку (я вам бажаю); З Різдвом Христовим (я вас вітаю)*** доцільно називати с т а ц і о н а р н о ч и традиційно неповними. І. Слинко висловив думку про те, що такі конструкції зі значенням привітання, вибачення, побажання, запрошування тощо не можна ототожнювати з граматичними реченнями саме через їхню тіснішу пов'язаність із текстом і відсутній, як правило, чіткий граматичний зразок, пропонуючи називати їх комунікатами мовного етикету [2, с. 294]. Проте опора на текст лише засвідчує їхню неповноту, а комунікативна спрямованість властива всім реченням, вона є їхньою онтологічною ознакою. Граматична ж (власне предикативна) форма традиційно неповних речень може бути не така поверхнева чи прозора, як у решти речень, саме через у з у а л ь н і с т ь, часте їхнє вживання насамперед без предиката, який найчастіше має таку узагальнену семантику:

а) існування, перебування, місцезнаходження: *А в нім лиш зорі, зорі, А в нім поля, поля...* (П. Тичина); *І меч – в руках богатиря* (В. Сосюра) – пропущено присудок *знаходиться*;

б) пересування, руху, прибуття: *А ти звідкіль? По ділу чи гульма?* (Л. Костенко) – пропущено присудок *приїхав, прибув*;

в) оптативності чи імперативності: *Та Бог з тобою* (Леся Українка) – пропущено присудок *хай буде*; *То що ж, ридати мені, топитись? Хвалити Бога...* (Л. Костенко) – пропущено частину головного члена односкладного речення *треба, слід*;

г) сприйняття (візуального, акустичного тощо): *І раптом – небо... шепіт гаю...* (П. Тичина) – пропущено присудок *бачу, чую*.

Фактично будь-який у семантичному плані присудок може опускатися й легко відтворюватися в мисленні слухача, якщо при цьому віртуальному присудку є семантично виразний додаток або обставина, наприклад: *Хвилиночку!*.. (Леся Українка) – пропущено присудок *зачекай(те)*; *Франковії поклон* (Леся Українка) – пропущено присудок *передаю*; *Мені уже три чисниці до смерті* (Л. Костенко) – пропущено присудок *лишилося*. Існує також міркування, що взагалі кваліфікація таких синтаксичних одиниць як неповних є проблематичною, оскільки їхня комунікативна завершеність забезпечується внутрішнім контекстом [3, с. 378]. Але внутрішній контекст підказує валентісно зумовлені відношення і зв'язки між словами: приберімо, наприклад, із речення *Скоріш мені коня* (В. Сосюра) додаток – тоді пропущений присудок *дай(те)* відновити вже неможливо. І речення зі стаціонарно неповного перетворюється на ситуативно неповне.

С т а ц і о н а р н о неповним реченням властива неповнота особливої природи – власне мовної, за Л. Кадомцевою, хоча й вона зароджується в текстуальній неповноті [4, с. 115–116] як функціональному за своєю суттю явищі, наприклад: приказка *Скільки літ, скільки зим*, будучи зрозумілою для носія української мови й без контексту – вона виражає радість від зустрічі з тим, кого давно не бачили, – безсумнівно постала з повного складного речення *Як (скільки) багато літ та зим минуло з того часу, як ми не бачилися*. Традиційно неповні речення, незважаючи на формальну неповноту, не потребують конситуації чи ш и р ш о г о контексту, адже самі становлять полівалентні надчастотні тексти, що традиційно піддаються редукції. Отже, с е м а н т и ч н о вони п о в н і, тобто цілком зрозумілі але, зауважимо, для етнічних носіїв мови, які добре засвоїли умови їхнього використання.

У таких реченнях найчастіше відсутній підмет, присудок або частина присудка, або навіть підмет і присудок разом, які є конститутивно необхідними компонентами, що формують, моделюють речення як окрему синтаксичну одиницю, і їхнє згортання н е м о ж н а н е п о м і т и т и, наприклад: *Посередині – стовбур літ, / обабоки – крона. / Посередині – вічний слід* (В. Стус). У першій, другій і в третій предикативній частині відсутній присудок локативної семантики (*знаходиться, перебувати, міститься*), який в українській мові, на відміну від аналітичних мов, може не вербалізуватися. На такий присудок у цих реченнях вказують обставини місця (де?) *посередині, обабоки*.

Частіше опускається, ніж виражається, дієслівна зв'язка *бути* у формі теперішнього часу (*є*), що разом із іменною частиною мови формує складений іменний присудок, а з прислівником – складений прислівниковий присудок чи головний член односкладного речення, наприклад: *Я перша братчиця в дівочім братстві* (Леся Українка); *Я все – п'яний дівак із сонцем у кишені. ...Мої пісні – над рікою часу калиновий міст, / я – закоханий у житті поганин* (Богдан-Ігор Антонич).

Ще одна проблема змістового а значить і термінологічного плану пов'язана з ототожненням чи неототожненням понять «еліпсис» та «синтаксичний нуль». Ми схилиємося до думки, що немає підстав протиставляти ці два явища, оскільки еліптична синтаксична одиниця постає з нееліптичної «в результаті трансформації, що замінює якийсь ненульовий елемент у структурі висловлювання на нульовий» [5, с. 43]. Еліпсис і є, по суті, використання нульової форми (елемента). Зі справжнім нулем ми маємо справу, коли в системі мови немає повністю синонімічного ненульового способу вираження.

Існують різні підходи до кваліфікації присудка за таксичною ознакою в таких реченнях. Були спроби, зокрема в Російській граматиці – 70, назвати їх простими. Проте теорія й практика використання таких реченневих структур підказує, що попри відсутню зв'язку (*ε*) у наведених реченнях слід кваліфікувати такі присудки як складені, адже в часовій парадигмі за межами теперішнього часу вираження зв'язки буде обов'язковим, порівняймо: *Я був дітвак* – *Я буду дітвак* – *Я (ε) дітвак*. Та й у теперішньому часі в текстах наукового стилю вживання зв'язки *ε* бажаним. Цілком очевидно, що пропуск дієслівної зв'язки вказує якраз на е т а л о н н і п р е д и к а т и в н і в и м і р и: дійсний спосіб (індикатив чи *modus indicativus*), теперішній час. Ці модально-часові параметри *ε* справді еталонними, оскільки відповідають самовільному, спонтанному сприйняттю людиною довоколишнього світу. Саме тому, що таке сприйняття домінує, вербальний носій теперішнього часу в так званих характеризувальних предикатах піддається редукції. Традиційний пропуск дієслівної зв'язки *бути* у формі теперішнього часу (*ε*) можна вважати своєрідним синтаксичним трафаретом, що закріпився в нашій мові. Обов'язкова експліцитність присудка *ε* коли йдеться про власне буттєвість, як у реченні *Ми ε* (М. Вінграновський), не суперечить вищесказаному, адже в останньому прикладі лексична складова, а саме екзистенція, стає домінантною, а в реченнях *Ми тут. Ми всі. Ми зурт* (М. Вінграновський) *ε* становить насамперед граматичний компонент складеного присудка, якого можна згортати без помітних втрат для змісту.

Зрідка опускається присудок із значенням буттєвості у майбутньому часі (форма *буде*), якщо вже *ε* інший лексичний показник майбутнього часу (прислівники *скоро, незабаром, хутко*), наприклад: *Се вже хутко її весілля* (Леся Українка).

Питома вага неповних речень у сучасній українській мові досить помітна і зумовлюється вона дією глобального закону економії мовних засобів, комунікативними інтенціями мовця, зокрема прагненням до стислого викладу (конденсації думки), а також стилістичною доцільністю чи недоцільністю дублювати слова в реченнях, текстуально пов'язаних. Неповнота не позначається негативно на прагненні мовців порозумітися, а навіть навпаки – вона буває більш промовистою, ніж повний варіант тексту. Порівняймо неповне складне речення:

*Немає /
Мудріших, ніж народ, учителів;
У нього кожне слово – це перлина,
Це праця, це натхнення, це людина*

(М. Рильський)

та вірогідний його повний варіант – *Немає мудріших учителів, ніж народ є мудрий; у нього кожне слово – це є перлина, кожне слово – це є праця, кожне слово – це є натхнення, кожне слово – це є людина*. Вдаючись до неповноти, ми висловлюємося лаконічно, а найголовніше в повідомленні постає ніби на видноті.

Неповнота речення як формально-граматична ознака виявляється тільки у зіставленні з його повним граматичним і семантичним варіантом, адже неповні речення формуються під впливом відповідних повних. Ідентифікують та опановують зміст неповного речення саме завдяки корелятивним зв'язкам, що діють між повним реченням та його неповним варіантом. Варіативність як мовна універсалья реалізується, таким чином, і на синтаксичному рівні. Реченнєва інваріантність (від лат. *invariabilis* – незмінний) постає як здатність речень залишатися незмінними пропозиційно, тобто зберігати свій зміст, смисловий образ, після певних формальних перетворень, зокрема редукції.

Синтаксична категорія неповноти тісно пов'язана із комунікативним аспектом речення, його темо-ремним членуванням і свідчить про єдність усіх факторів у розбудові речення: семантичних, формально-граматичних та комунікативних. У нашому мовленнєвому арсеналі є чимало засобів для вираження думки, для акцентуації основного, нового в повідомленні – того, що становить рему. Найчастіше застосовуються повторення (діафора, анафора, епіфора) та неповнота – семантико-

синтаксичні способи, що є проявами двох протилежних за змістом законів: надмірного застосування виражальних засобів та, з іншого боку, їхньої економії. Економія і марнотратство завжди поруч – розгляньмо складне речення, в якому є й повторення інформаційно важливого слова, й неповнота як опущення інформаційно менш суттєвого, що також використовується для застосування логічного наголосу на суттєвішому: *Ах, на землі одна, одна релігія – Страждань краса* (П. Тичина) – поряд із повторенням у першій предикативній частині (*одна, одна*), у другій предикативній частині згорнуто підмет і зв'язку, й уповні ця частина становитиме: *ця релігія є краса страждань*.

Категорія неповноти має прямий стосунок до семантичної структури речення, а значить і до формально-граматичної, що втілює першу. В основі семантичної структури – предикатна (ознакова за змістом) функція хоча б одного формального елемента речення, який і зумовлює непредикатні функції інших елементів – наявні, передбачувані чи можливі [6, с. 40]. Те, що передбачалося семантикою предиката, але не експлікувалося, становитиме неповноту: *Я вже так боюся... (чого?)* (Леся Українка); *Вам би хотілось... (чого?)* (В. Затулівітер) – у цих реченнях бракує об'єкта стану, а формально – додатка у формі родового відмінка.

Категорія неповноти пов'язана із поняттями структурної схеми речення, яку можна уявити собі як модель, каркас будинку, що «обростає» цеглою різної форми та якості. Розвиваючи далі цю метафору, можемо собі уявити, що окремі спроектовані простінки не вибудовуються фундаментально, а лише накреслюються за допомогою ряду меблів, декору. Так і в розбудові висловлювань – окремі позиції можуть не заповнюватися словоформою, пропускатися, хоча структурно й семантично речення лишається сталим. Структурна схема окремого речення часто моделюється сусідньою (зазвичай попередньою) предикативною одиницею, що й уможлиблює неповноту: *Я вже не актор – глядач* (В. Стус). У другій предикативній частині (...*глядач*) опущено підмет *я*, частку *вже*, що виступає ускладнювальним компонентом присудка, та, як і в першій частині, дієслівну зв'язку *є*. Така бінарність (попарність) побудови речень, де неповне друге зрозуміле завдяки першому, є типовим синтаксичним явищем – синтаксичним паралелізмом. Можлива також контамінація: перше речення становить необхідний контекст для другого, а друге містить частковий контекст для першого речення, наприклад: *І станеш ти не папіряним, – Живим поетом!* (М. Рильський). Ось його повний варіант: *І станеш ти не папіряним поетом, а станеш ти живим поетом!*

Неповнота, чи еліпсис, як граматична категорія може виявлятися в різних синтаксичних, тобто складених одиницях – словосполученні, простому реченні, ускладненому простому, складному реченні, на текстуальному рівні. Отже, еліптичним називається словосполучення, вислів, зворот, речення, конструкція, де є пропуск якогось компонента (чи кількох компонентів), потенційно відновлюваного.

Метонімія як один із засобів перейменування, один із способів номінації якраз і ґрунтується на можливості висловитися «навпростець», опустивши якусь ланку у висловлюванні. Наприклад, речення *Докія прокидається до перших півнів* (М. Стельмах) ми зовсім не розуміємо так, що прокидається Докія, а тоді невдовзі – й півні, бо півні такі сплять опівночі. Отож *Докія прокидається до снігу перших півнів*, тобто до півночі. Редукція чи скорочення текстового генотипу є центральним способом творення фразеологізмів. Попередній приклад це частково демонструє. О. Потебня розглядав процес становлення внутрішньої форми фразеологічних зворотів як рух від синтаксично ширших до вужчих і зрештою найвужчих сполук. Причому, на його думку, редукція як відкидання неістотного у смисловому й комунікативному плані може бути послідовно-залишковою та перетворено-вибірковою, якщо синтаксично вужча одиниця є алюзією (натяком) ширшої, наприклад: *А так, вже чисто: ні собі, ні людям!* (Леся Українка) – пропущено *не даси, не станеш у пригоді* – уживано, коли йдеться про безкорисність, безпорадність ситуації.

Фразеологізми, отже, постають як уламки, фрагменти первісних текстів, які набули поширення, стали народними, тобто казок, дум, легенд, байок, приповідок. Їхня вторинна, непряма номінативна

природа виявляється в тому, що ці конструкції, збігаючись зі своїми вільними корелятами-омонімами і формально й семантично, не тотожні другим в загальносмысловому плані – ширші за них, а синтагматично піддаються редукції. Фразеологізм номінує ситуацію перифрастично щодо власного ж вільного словосполучення, на ґрунті якого постав; узагальнено – а не конкретно. Він становить таке сполучення слів, в якому семантична монолітність (цілісність номінації) тяжіє над структурною роздільністю його складових елементів. Тому й у структурно-граматичному плані присудок, наприклад, виражений фразеологічною одиницею, називається простим, а не складеним.

Іноді від речення, що в смисловому плані є знаковим (фразеотворчим), в результаті перетворено-вибіркової редукції може лишитися одне слово. Так, І. Огієнко зауважує, що цікаве предикатне слово *чортма*, що означає «немає», постало з цілого складного речення «*Чорт має, а не я*» [7, с. 147]. Б. Грінченко у своєму словнику подає це слово із таким же значенням у кількох графічних варіантах: *Їв би паляниці, та зубів чорт-ма; Ой тим же я не прийшов, що чорт-мало підошов; Коли без перестанку гулятиме, то й сорочки чорт-матиме* [8, с. 472]. Тотожним за значенням є варіант *катма*.

У художніх текстах вживано також *Біг-ма*, що з очевидністю має аналогічну модель творення: усічення конструкції «*Біг має, а не я*» та зрощення компонентів сполуки в одне слово. Б. Грінченко ілюструє цей предикативний прислівник поетичним рядком із Т. Шевченка: *Діточок у їх Біг-ма*.

Таким чином, становлення семантики – це завжди динамічний процес, у якому неповнота, редукція може відігравати вирішальну роль. Вивчаючи онтологічну й семасіологічну природу мовного знака, видатний вітчизняний учений О. Потебня зауважував, що ф о р м у вже тому не можна ототожнювати з її зовнішнім втіленням, що вона насамперед є значенням. Нульове вираження – це також форма, що має певний зміст. Витрата сил на вимову звука в мовленні виправдана лише тою мірою, якою без звука неможливо втримати перед собою значення [9, с. 17–20, 52–57]. Оформлена за допомогою певних способів неповнота дає змогу утримувати у свідомості значення, використовуючи м і н і м у м вербальних засобів.

1. Ахманова О. С. *Словарь лингвистических терминов*. – изд. 4-е. – М.: КомКнига, 2007.
2. Слинко І. І., Гуйванюк Н. В., Кобилянська М. Ф. *Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання*. – К.: Вища шк., 1994.
3. *Українська мова: Енциклопедія*. К.: Вид-во «Укр. енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2000.
4. Кадомцева Л. О. *Українська мова: Синтаксис простого речення*. – К.: Вища шк., 1985.
5. *Теория функциональной грамматики. Персональность. Залоговость*. – СПб.: Наука, 1991. – 370 с.
6. Мірченко М. В. *Структура синтаксичних категорій*. – Луцьк: Вежа, 2001.
7. Митрополит Іларіон. *Дохристиянські вірування українського народу*. – К.: Обереги, 1992.
8. *Словарь української мови Бориса Грінченка*. – Т. 4. – К., 1997.
9. Потебня А. А. *Из записок по русской грамматике*. – М., 1958. – Т. 1–2.